

Mapa Prowincji Pomorskiej autorstwa Davida Gilly'ego

Monika Ogiewa-Sejnota

Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie

m.ogiewa-sejnota@muzeum-stargard.pl

🌐 <https://orcid.org/0000-0002-5131-411X>

Abstrakt

W tekście opisano najnowszy nabytek kartograficzny w zbiorach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, którym jest powstała w 1798 r. mapa Prowincji Pomorskiej autorstwa Davida Gilly'ego. Do zbiorów została ona zakupiona w 2019 r. i jest jednym z najcenniejszych zabytków kartograficznych zgromadzonych przez stargardzkie muzeum. Dodatkowo w artykule przybliżono postać i dorobek autora mapy – Davida Gilly'ego, którego osoba jest związana ze Stargardem.

Abstract

The text describes the most recent cartographic acquisition in the collection of The Museum of Archaeology and History in Stargard, namely the map of the Province of Pomerania drawn in 1798 by David Gilly. It was acquired to the collection in 2019 and it is one of the most precious cartographic exhibits in the collection of the Stargard Museum. Moreover, the article explores the figure and the work of the author of the map: David Gilly, whose life is related to Stargard.

Słowa kluczowe

Pomorze, Prowincja Pomorska, kartografia, epoka fryderycjańska, David Gilly, Daniel Friedrich Sotzmann

Key words

Pomerania, the Province of Pomeranian, cartography, Fredericks's the Great era, David Gilly, Daniel Friedrich Sotzmann

W 2019 r. podczas licytacji zorganizowanej przez Dominic Winter Auctioneers z Wielkiej Brytanii zakupiono do zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie mapę prezentującą obszar prowincji Pomorskiej (*Königl. Preuss. Herzogthums Vor- und Hinter Pommernnach Speciellen Vermessung entworfen von D. Gilly, Königl. Preuss. Geheimen Ober-Baurath. In Kupferausgeführt i. J. 1789 von D.F. Sotzmann*) (ryc. 1). Jej autorem jest niemiecki architekt i budowniczy wczesnej epoki klasycyzmu – David Gilly (1748–1808) (ryc. 2), który w latach 70. XVIII w. mieszkał i pracował w Stargardzie. Mapa została wpisana do księgi inwentarzowej sztuki pod numerem MS/S/1362.

Ryc. 1. Mapa Prowincji Pomorskiej autorstwa David Gilly'ego. Fot. J. Rusnok

David Gilly i jego związki ze Stargardem

Dziadkowie Davida Gilly'ego, Nephtali i Cathérine, pochodzili z leżącej we francuskiej Langwedocji miejscowości Nîmes. Kiedy Ludwik XIV (1638–1715) odwołał edykt nantejski w październiku 1685 r., jako hugenoci musieli opuścić Francję. Schronienie, podobnie jak większość ich braci w wierze, znaleźli w Brandenburgii-Prusach, którymi rządził wówczas Fryderyk Wilhelm I (1620–1688). Docelowo rodzina Gilly'ego osiedliła się w Schwedt, gdzie istniała niewielka kolonia francuska. Ze spisu hugenotów zleconego przez francuski Wyższy Konsystorz (*Oberconsistorium*) w 1699 r. wynika, że dziadek Davida posiadał tam manufakturę pończoszniczą. Ich syn Jacques (ur. 1700) poślubił hugenotkę z francuskiej gminy w Angermünde – Marie Villemain, która urodziła mu dwóch synów Davida i Charlesa¹.

Pierwszy z nich urodził się 7 stycznia 1748 r. w Schwedt. W wieku 14 lat rozpoczął naukę zawodu doskonaląc swoje umiejętności przy pracach regulacyjnych rzek Warty i Noteci, którymi kierował baron Franz Balthasar Schönberg von Brenkenhoff (1723–1780). Tam poznał Roberta Bartolomé Bourdeta, który z ramienia władcy wizytował teren robót. Będąc pod wielkim wrażeniem wiedzy i umiejętności Gilly'ego zaproponował mu naukę we Francji. Ten jednak odrzucił zaproszenie twierdząc, że uczyć może się tylko od mistrzów niemieckich².

Po zdanym w 1770 r. egzaminie krajowym został skierowany do podszczecińskiego Dąbia (*Altdamm*), gdzie pracował nad obniżeniem tafli wody jeziora Miedwie. Tam też poślubił Frederike Justiane Ziegenspeck, a wkrótce na świat przyszedł ich syn, Friedrich (1772–1800). Wówczas tempa nabierała też jego kariera, bowiem w wieku zaledwie 23 lat, po rekomendacji samego Brenkenhoffa, został Krajowym Mistrzem Budowlanym dla Pomorza Tylnego (*Landbaumeister für Hinterpommern*). Choć urząd ten miał

¹ Colonieliste 1888, 98; Horn-Oncken 1964.

² Hain 2008, 51.

Ryc. 2. Wilhelm Chodowiecki, David Gilly, miedzioryt, 1796. Źródło: Wikimedia Commons

swoją siedzibę w Stargardzie, to w mieście nad Iną osiedlił się dopiero w 1772 r. Wraz z rodziną zamieszkał w kamienicy przy dawnej Holzmarktstraße 15 (narożnik ulic: Kazimierza Wielkiego i Kuśnierzy)³.

Podczas pobytu w Stargardzie przygotował 15 wzorcowych projektów kamienic mieszczańskich, które ze względu na nowy układ elewacji frontowych względem ulicy, dekoracje fasady oraz funkcjonalność były bardzo innowacyjne. W 1779 r. Gilly udał się do Berlina, aby tam zgłębić tajniki funkcjonowania młynów, co miało związek z jego planami dotyczącymi budowy nowego młyna poza murami miasta (obecnie teren Wielkiego Młyna). W czasie, kiedy pracował w mieście nad Iną kierował również pracami związanymi z regulacją rzeki Iny oraz przebicciem muru miejskiego w okolicy Bramy Wałowej, co miało ułatwić komunikację mieszkańcom. W tym celu przygotował projekt tzw. Nowej Bramy Wałowej, która jednak nie powstała. Jego dziesięcioletni pobyt w mieście odbił się znacząco na architekturze, a przez realizację inwestycji poza murami miejskimi sprawił, że powoli zaczęło rozwijać się budownictwo mieszkaniowe i inwestycje na przedmieściach⁴.

W 1782 r. został Dyrektorem Budowlanym Pomorza (*Oberbaudirektor in Pommern*) i przeniósł do Szczecina. Tam podejmował szereg działań związanych z wprowadzeniem nowych norm projektowych domów domonialnych, chłopskich i zagrodniczych. Ponadto nadzorował przebudowę wnętrza zamku książęcego w Szczecinie, opracował plany mostów, kanałów itp., oraz przygotował nowe projekty urbanistyczne (np. dla spalonych Dobrzan). W marcu 1788 r. został awansowany na Tajnego Wyższego Radcę Budowlanego (*Geheimen Oberbaurat*) w Królewskim Wyższym Departamencie Budownictwa (*Königliche Oberbaudepartement*) w Berlinie. W tym czasie zrealizował dużo zleceń państwowych, które polegały na przygotowaniu projektów budynków administracyjnych, szkół, szpitali itd. Dodatkowo przyjmował zlecenia prywatne związane z koordynacją prac budowlanych w majątkach dworskich m.in. marszałka nadwornego i intendenta zamków królewskich – Valentina von Massowa (1752–1817) w Steinhöfel oraz księcia Fryderyka Wilhelma (1770–1840) i księżniczki Luizy (1776–1810) w Paretz. W nagrodę za prowadzoną przez niego działalność, po objęciu tronu przez Fryderyka Wilhelma w 1797 r., został awansowany na zastępcę dyrektora Wyższego Departamentu Budownictwa (*Oberhofbauamt*)⁵.

W tym okresie zaczął również prowadzić działalność pisarską. W 1797 r. opublikował *Handbuch für Landbaukunst*, w którym zachęcał do modyfikacji istniejących budynków rolniczych. Kolejnym ważnym przedsięwzięciem wydawniczym było założenie czasopisma *Sammlung nützlicher Aufsätze und Nachrichten die Baukunst betreffend für angehende Baumeister und Freunde der Architektur*, które w Niemczech było pierwszym periodykiem z dziedziny architektury. Celem tychże publikacji było wykształcenie nowoczesnego pokolenia architektów i budowniczych. Chęć ta łączyła się z planami Gilly'ego dotyczącymi założenia państwowej Akademii Budownictwa (*Bauakademie*), która ostatecznie powstała w 1799 r., a on sam, oprócz objęcia stanowiska jednego

³ Majewski 2010, 13.

⁴ Majewski 2010, 13–14.

⁵ Horn-Oncken 1964.

z czterech dyrektorów, objął Katedrę Budownictwa Lądowego i Wodnego (*Fachbereich Wasser- und Deichbaukunst*)⁶.

Wraz z nadejściem roku 1800 rozpoczął się zły okres w życiu Davida Gilly'ego. W sierpniu tego roku w Karlsbadzie (obecnie Karlovy Vary) na gruźlicę zmarł jego syn, Friedrich (1772–1800). W niedługim czasie Gilly stracił również żonę oraz córkę. Pomimo ponownego małżeństwa, strata rodziny odcisnęła piętno na jego dalszej działalności zawodowej. Doprowadził jednak do końca rozpoczęte prace budowlane m.in. przy budowie teatru w Poznaniu⁷.

Po wygranych przez wojska napoleońskie bitwach pod Jeną i Auerstedt w 1806 r. oraz wkroczeniu Francuzów do Berlina, Gilly został zmuszony do przyjęcia pod swój dach żołnierzy francuskich. To wydarzenie oraz utrata renty po śmierci pierwszej żony (na skutek ponownego ożenku) i zlikwidowanie Wyższego Departamentu Budownictwa po podpisaniu pokoju w Tylży w 1807 r., a tym samym obcięcie pensji o 80%, doprowadziło do ubóstwa. Zmarł 5 maja 1808 r. i został pochowany na francuskim cmentarzu (*Friedhof II der Gemeinde Jerusalems- und Neue Kirche*) przed tzw. *Hallesches Tor* (południowa brama miejska Berlina w kierunku Halle). Spoczął w ufundowanym przez siebie grobowcu, który został prawdopodobnie oparty na szkicach jego syna, Friedricha⁸.

David Gilly a kartografia pruska

Kiedy młody David Gilly zdobywał umiejętności z dziedziny budownictwa pracując przy regulacji obszaru nadnoteckiego, jego nauczycielem był wówczas nowomarchijski – Ludwig Friedrich Hahn, który wykształcił wielu kartografów i budowniczych m.in. Franza Ludwiga Güssefelda (1744–1808) i Goswiena Othmara Schultzego (1725–1785). Gilly prawdopodobnie uczestniczył też w pracach nad osuszaniem mokradeł wokół Pramiedwia, gdzie jego nauczycielem i mentorem był wspomniany już Brenckenhoff, a później mierniczy Johannes Müller (1733–1816)⁹. Warto nadmienić, że był to okres, kiedy w monarchii Fryderyka II (1712–1786) podejmowano się nowatorskich prac kartograficznych w oparciu o specjalnie przygotowane instrukcje dotyczące prac melioracyjnych i kolonizacyjnych w dolinie Warty i Noteci oraz na łęgach odrzańskich. W prace te zaangażowana była grupa kilkunastu osób, wśród których znajdował się młody David Gilly¹⁰.

Prawdopodobnie pierwszą mapą, przy której pracował wraz C.A. Bohrdtem, był plan części łęgów noteckich (*General-Plan von einem Teil des Netzebruches*) z 1765 r. Trzy lata później Gilly sporządził mapę (*General Chartre von Netze Bruche*), która prezentowała kolonie i osady założone w latach 1763–1766 na obszarze łęgów noteckich. Podczas prac nad obniżeniem tafli jeziora Miedwie przygotował w 1772 r. *Karte von dem Königl. Amte Colbatz belegenen Madüsse und den un der Umgegendangelegten Colonien*, a rok

⁶ Teut, Gwiazdowska 2010, 24.

⁷ Teut 2008, 103–104.

⁸ Teut 2008, 104–105.

⁹ Ritter 2008, 121.

¹⁰ Skrycki 2013, 7.

później plan portu w Świnoujściu (*Plan des Hafens zu Swinemünde*), co wpisywało się w politykę państwa pruskiego związaną z rozwojem obszaru ujścia Odry¹¹.

Pobył jego na Pomorzu zaowocował powstaniem wielu planów i rysunków dla Pomorza Przedniego i Tylnego. Po trosze wynikało to z faktu, że wydane dotychczas dla tego obszaru kartografika na czele z *Wielką Mapą Księstwa Pomorskiego* autorstwa Eilhardusa Lubinusa z 1618 r. już nie nadawały się do podejmowanych i nadzorowanych przez niego prac. Istniejące, nowsze wydawnictwa, nie obejmowały zaś obszaru całej prowincji lub, ze względów militarnych i kolonizacyjnych, były objęte tajemnicą państwową, jak tzw. mapa Schmettaua-Schulenburga¹². Gilly, który podczas swego urlopu w 1785 r., miał okazję analizować dzieło hrabiego Schmettaua, ku swemu rozczarowaniu stwierdził, że nie obejmowało ono całego obszaru prowincji pomorskiej. Z tego powodu postanowił przygotować własną mapę, która byłaby zdjęciem kartograficznym całej prowincji. Prace nad mapą rozpoczął w lutym 1786 r. od analizy materiałów archiwalnych znajdujących się w Komerze Wojenno-Skarbowej w Szczecinie (*Kriegs- und Domänenkammer in Stettin*). Następnie jesienią tego samego roku przystąpił do prac związanych z wykonaniem pomiarów na terenach do tej pory nieskartowanych. W tym czasie otrzymał również specjalnie pozwolenie od króla na przygotowanie wydawnictwa, a w biurze ministra hr. von der Schulenburga-Kehnerta zdecydowano o wyborze rytownika i wydawcy mapy, którym został Daniel Friedrich Sotzmanna (1754–1840)¹³.

David Gilly oficjalnie powiadomił opinię publiczną o pracach nad nową mapą Prowincji Pomorskiej w 1787 r., kiedy otrzymał zapewnienie o sfinansowaniu mapy ze środków rządowych w wysokości 400 talarów. Kwota ta jedynie w połowie pokrywała koszty wydania mapy. Wówczas z pomocą przyszedł mu radca konsystorski – Ludwig Wilhelm Brüggemann (1743–1817), który zgłosił na tę mapę subskrypcję i którego opis obecnego Pomorza Przedniego i Tylnego (*Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preußischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*) był podstawą opisową do przygotowywanego wydawnictwa¹⁴.

Pierwszy egzemplarz został wydany w 1789 r. i następnie przekazany królowi Fryderykowi Wilhelmowi III (1770–1840). Warto zaznaczyć, że przekazany egzemplarz różnił się od pozostałych, bowiem zawierał elementy ukształtowania terenu, jak przykładowo pagórki, które potem były pomijane ze względów wojskowych. Prawdopodobnie z tych też powodów, płyty miedziorytnicze zostały przejęte przez Królewską Akademię Nauk (*Königliche Akademie der Wissenschaften*), a po zajęciu miasta przez wojska napoleońskie w 1806 r. wywieziono je do Paryża. Tam były wykorzystywane przez rodzi-

¹¹ Ritter 2008, 125.

¹² Mapa Schmettaua-Schulenburga była największym przedsięwzięciem kartograficznym epoki Fryderyka II (1712–1786). Inicjatorem powstania mapy był Friedrich Wilhelm hr. von der Schulenburg-Kehnert (1742–1815), którego uwagę przyciągnęły prace Friedricha Wilhelma Karla von Schmettaua (1743–1807). Mapa powstała w latach 1767–1787 i była opracowaniem topograficznym ówczesnego terytorium Prus na wschód od Wezery. Liczyła 272 arkusze w skali 1:50 000 i została przeznaczona do wyłącznego użytku króla oraz jego ministrów. Skrycki 2013, 40–41.

¹³ Ritter 2008, 121–126; Skrycki 2017, 296.

¹⁴ Stelmach 1991, 171–172; Ritter 2008, 126.

mych wydawców. Do Berlina wróciły po podpisaniu traktatu pokojowego w 1815 r., ale nie zdecydowano się na wznowienie druku mapy¹⁵.

W kolejnych latach David Gilly nadal kontynuował prace kartograficzne. Wśród powstałych wówczas map należy wyróżnić przede wszystkim:

- *Reise-Carden und Meilen-Zeigerdurch die Nordischen Preuss. Provinziert* (1790) – mapa podróżna obejmująca obszar wzdłuż wybrzeża Morza Bałtyckiego, od wyspy Rugii na zachodzie do Mierzei Kurońskiej (*Kurische Nehrung*) na wschodzie. Oprócz prowincji pomorskiej na mapie widoczne są prowincje Nowa Marchia i Obwód Nadnotecki, a także Prusy Zachodnie i Wschodnie oraz fragment terytorium Litwy;
- *Karte von den Königl. Preuss. Provinzen Pomerellen und dem Netzedestrikt* (1791–1795) – mapa składająca się z siedmiu części, została opracowana przez Davida Gilly’ego i Friedricha Bernharda Engelhardta (1768–1854) w latach 1791–1795;
- *Carte von dem Brombergischen Canal* (1792) – mapa prezentująca Kanał Bydgoski łączący Brdę z Notecią. Został on zbudowany po aneksji tego obszaru w ramach pierwszego rozbioru Polski (1772) i stał się główną drogą wodną pomiędzy Wisłą na wschodzie, a Wartą i Odrą na zachodzie;
- *Special Karte von Südpreußen mit allerhöchster Erlaubniss aus der königlichen großen topographischen Vermessung-Karte* (1802–1803) – mapa przedstawiająca prowincję Prusy Południowe, która istniała w latach 1793–1807 i obejmowała tereny przejęte przez Królestwo Prus podczas drugiego (1793) i trzeciego (1795) rozbioru Polski¹⁶.

Mapa Prowincji Pomorskiej Davida Gilly’ego w zbiorach MAH w Stargardzie

Ogólnogeograficzna mapa, prezentująca w swej treści obszar pruskiego Pomorza Przedniego i Tylnego, została sporządzona w skali 1:175 000 i wrytowana na sześciu płytach miedziorytniczych o wymiarach 70,5 × 49,5 cm każda. Egzemplarz znajdujący się w zbiorach stargardzkiego muzeum w całości mierzy 101 × 212,5 cm.

Treść mapy jest otoczona ozdobną bordiurą. Mapa nie została pokryta siatką kartograficzną, co uniemożliwia zbadanie dokładności współrzędnych. Prezentowany na mapie obszar obejmuje obszar od miasta Demmin i Jeziora Kummerow (*Kummerower See*) na zachodzie do Jeziora Żarnowieckiego na wschodzie. Zaznaczono na niej linią ciągłą granice prowincji, powiatów oraz dobra kapituł w Kamieniu i Kołobrzegu oraz probostwa w Kukułowie. Wielkimi literami oznaczono jednostki administracyjne. Oprócz tego oznaczono miasta-twierdze, miasta, wsie, folwarki, karczmy, gospody, młyny, wiatraki, drogi, łąki, rzeki, strumienie itp.

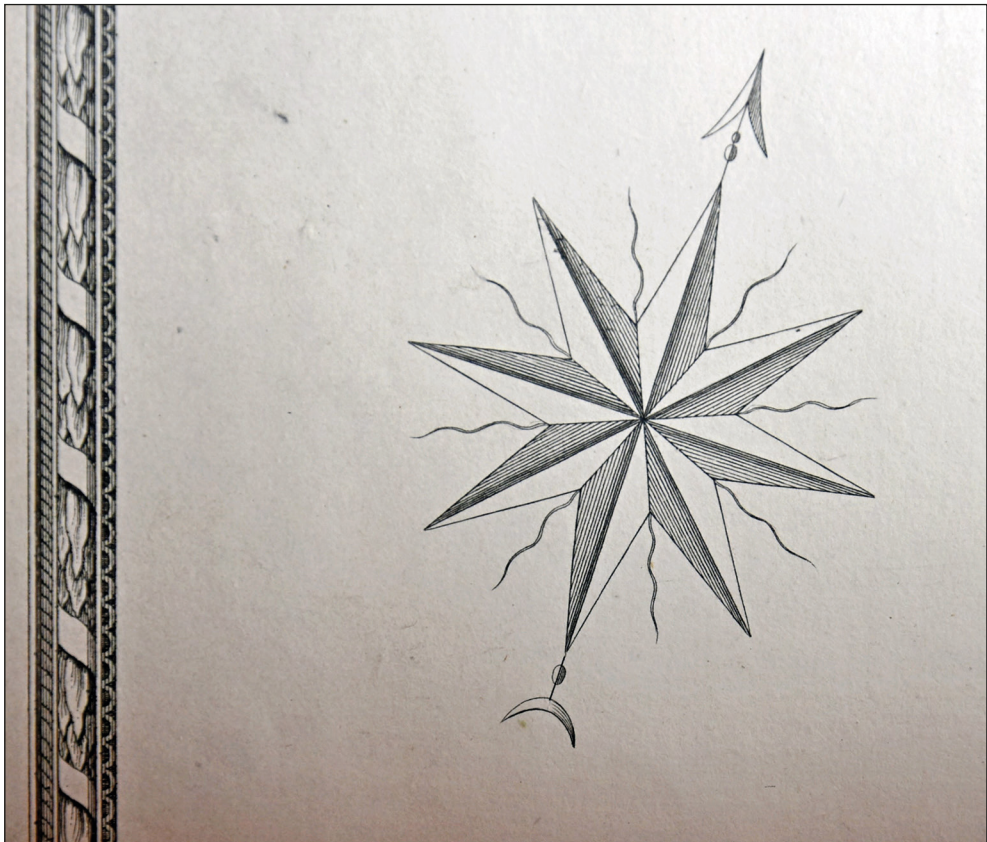
Mapa została wydrukowana na sześciu arkuszach. Na poszczególnych arkuszach widoczne są:

- arkusz I – Zalew Szczeciński (*Das Kleine Haff* i *Das Grosse Haff*), powiaty (*Creis*): dymiński (*demminsche*), anklamski (*anklamsche*), uznamski (*uesendomsche*) oraz

¹⁵ Stelmach 1991, 172.

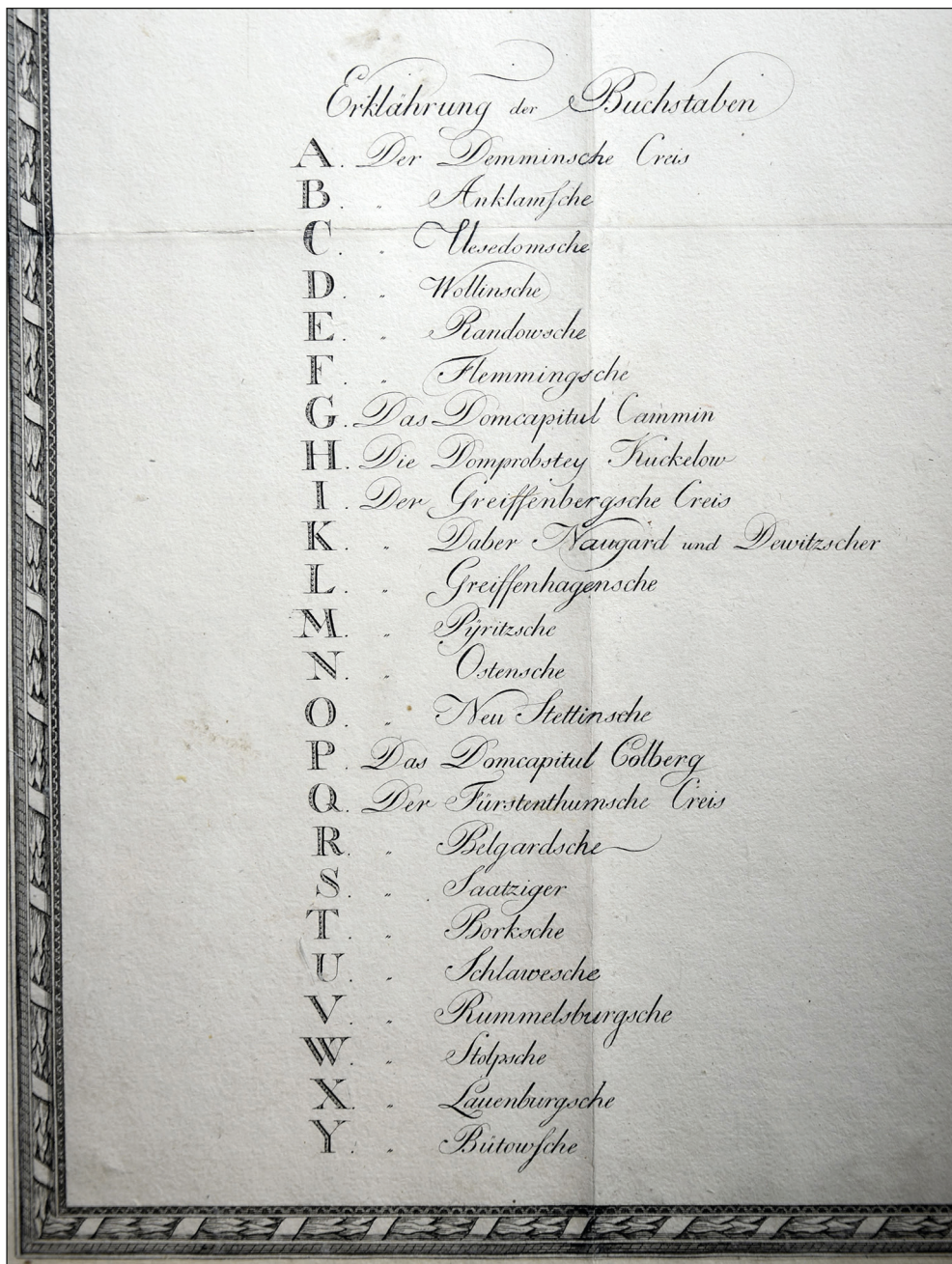
¹⁶ Ritter 2008, 128.

- częściowo woliński (*wollinsche*) i randowski (*randowsche*). Ich granice zostały zaznaczone kolorami. W prawym dolnym rogu znajduje się róża wiatrów (ryc. 3);
- arkusz II – część powiatu wolińskiego, ziemie należące do Kapituły Katedralnej w Kamieniu (*Domcapitul Cammin*), rodu Flemingów (*Flemmingsche Creis*) i probostwa w Kukułowie (*Domprobstey Kuckelow*), powiatu gryfickiego (*Greiffenbergsche Creis*), część dóbr Dobrej, Nowogardu i Dewitzów (*Daber Naugard und Dewitzscher*), Kapituły Katedralnej w Kołobrzegu (*Domcapitul Colberg*), władztwa książęcego (*Fürstenthumsche Creis*), powiatu białogardzkiego (*belgardsche*). Większą część arkusza zajmuje obszar Morza Bałtyckiego (*Ost See*). Granice powiatów zaznaczone na kolorowo. Ziemie należące do Kapituły Kamińskiej pokolorowane zostały na niebiesko;
 - arkusz III – powiaty: sławieński (*schlawesche*), miastecki (*rummerlsburgsche*), lęborski (*lauenburgsche*), bytowski (*bütowsche*). Kolorem żółtym zaznaczono granice powiatów lęborskiego i bytowskiego, a kolorem zielonym granice terenów przynależnych do powiatu sławieńskiego;
 - arkusz IV – częściowo powiat randowski oraz powiaty gryfiński (*greiffenhagensche*) i pyrzycki (*pÿritzsche*). Sieć hydrograficzna zaznaczona na niebiesko. W dolnym le-

Ryc. 3. Róża wiatrów na mapie Prowincji Pomorskiej Davida Gilly'ego. Fot. MAH w Stargardzie

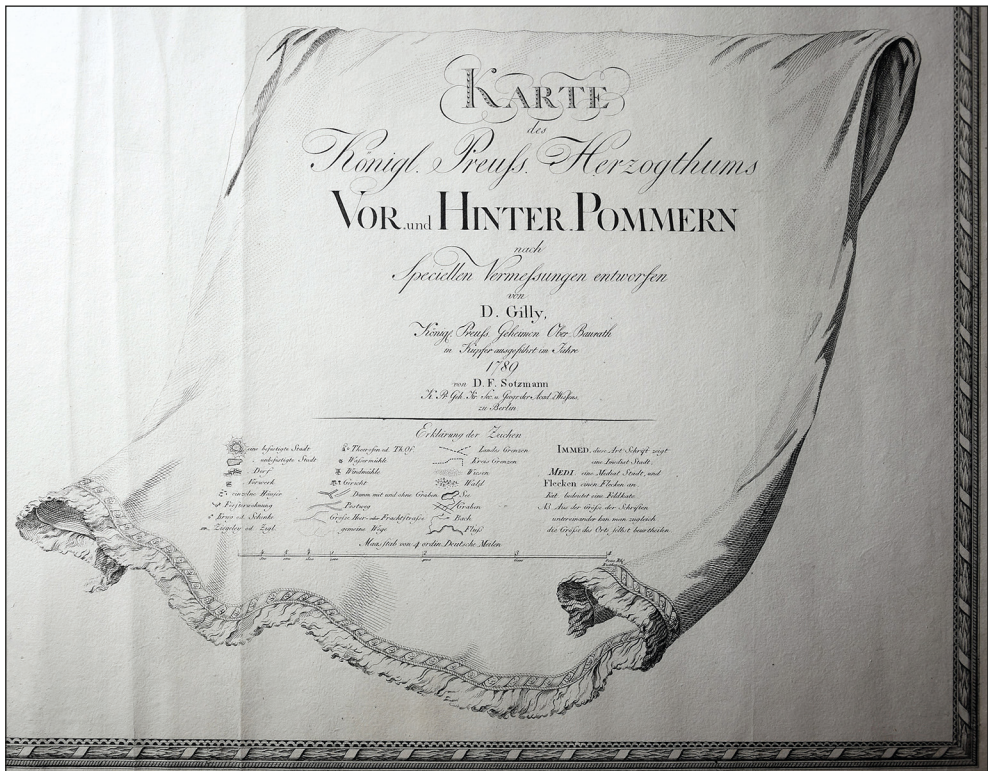
wym rogu znajduje się rozwinięcie skrótów widocznych na mapie i symbolizujących nazwy jednostek administracyjnych (ryc. 4);

Ryc. 4. Rozwinięcie skrótów symbolizujących nazwy jednostek administracyjnych na mapie Prowincji Pomorskiej Davida Gilly'ego. Fot. MAH w Stargardzie

Ryc. 5. Fragment powiatu szadzkiego ze Stargardem na mapie Prowincji Pomorskiej Davida Gilly'ego.
Fot. MAH w Stargardzie

Ryc. 6. Kartusz z mapy Prowincji Pomorskiej Davida Gilly'ego. Fot. MAH w Stargardzie

- arkusz V – dobra Flemingów, Dobrej, Nowogardu i Dewitzów, Borków (*Borksche*) oraz powiatów: szadzkiego (*saatziger*) (ryc. 5) i białogardzkiego oraz część powiatu pyrzyckiego;
- arkusz VI – część powiatów: szczecineckiego (*neu-Stettinsche*), miastecckiego oraz bytowskiego. W prawym dolnym rogu został umieszczony ozdobny kartusz (ryc. 6), w którym podano tytuł i twórców mapy, legendę oraz podziałkę liniową w milach pruskich.

Na odwrocie mapy, na arkuszu IV ołówkiem zapisano nazwę „Stettin”, a poniżej dwa nieczytelne wyrazy. Na pozostałych arkuszach znajdują się czterocyfrowe numery, które być może są dawnymi sygnaturami.

Podsumowanie

Przybliżone powyżej kartografika autorstwa Davida Gilly’ego, a szczególnie nabyta przez MAH w Stargardzie Mapa Prowincji Pomorskiej, uważane są przez badaczy za prace innowacyjne i godne uwagi. Mimo tego, że kartografia nie była głównym zajęciem Davida Gilly’ego, to jego prace stanowiły inspirację dla innych twórców przez cały XIX w. Najnowszy nabytek kartograficzny jest do tej pory najcenniejszym w bogatej kolekcji map, którą zgromadziło stargardzkie muzeum.

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Colonieliste – R. Béringuier (oprac.). 1888. *Die Colonieliste von 1699. Rôlegénéral des françoisrefugiez dans les estats de saserérenitéélectorale de Brandenbourg, comme ilssesontrouvez au 31. Décembre 1699.* Berlin.

LITERATURA

- Hain S. 2008. Staat und Interesse. Die Warthebrüche als pädagogische Provinz. W: E. Führ, A. Teut (Hg.), *David Gilly. Erneuerer der Baukultur.* Münster–New York–München–Berlin, 51–60.
- Horn-Oncken A. 1964. Gilly, David. W: *Neue Deutsche Biographie* 6, 399 [wersja online < <https://www.deutsche-biographie.de/sfz53085.html#ndbcontent>>; dostęp: 15.10.2021].
- Majewski M. 2010. Przyczynek do działalności budowlanej David Gilly’ego w Stargardzie i jego wpływu na architekturę miasta przełomu XVIII/XIX wieku. W: E. Gwiazdowska (red.), *Gilly. David Gilly (1748–1808) i Friedrich Gilly (1772–1800). Pomorskie aspekty twórczości dwu architektów.* Szczecin, 13–16.
- Ritter B. 2008. David Gilly Beiträge zu Vermessung, Melioration und Kartographie in Preußen. W: E. Führ, A. Teut (Hg.), *David Gilly. Erneuerer der Baukultur.* Münster–New York–München–Berlin, 121–129.

- Skrycki R. 2013. *Prace kartograficzne w Dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*. Szczecin.
- Skrycki R. 2017. Kartografia Pomorza Zachodniego. W: S. Alexandrowicz, J. Łuczynski, R. Skrycki (red.), *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*. Warszawa. 288–301.
- Stelmach M. 1991. *Historia kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*. Szczecin.
- Teut A. 2008. Zwischen Revolution und Reform David Gilly in Berlin. W: E. Führ, A. Teut (Hg.), *David Gilly. Erneuerer der Baukultur*. Münster–New York–München–Berlin, 97–106.
- Teut A., Gwiazdowska E. 2010. Kalendarium życia Davida i Friedricha Gilly. W: E. Gwiazdowska (red.), *Gilly. David Gilly (1748–1808) i Friedrich Gilly (1772–1800). Pomorskie aspekty twórczości dwu architektów*. Szczecin. 23–26.